

О.В. Малюта

УКРАЇНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК СПОСІБ ВТІЛЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається процес формування середнього класу в умовах національного відродження та промислового перевороту на українських землях Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина XIX – початок XX ст.). Охарактеризовано процес виокремлення соціальної верстви українських підприємців, що відбувався одночасно з формуванням інфраструктури ринкової економіки. На прикладі діяльності родин Симиренків, Терещенків, Харитоненків, Чикаленка показано процес нагромадження та втілення людського капіталу.

Ключові слова: українське підприємництво, людський капітал, національне відродження, промислова революція (переворот), ринок, ринкова інфраструктура.

Постановка теми. Підприємництво як спосіб господарської діяльності, визначає розвиток людського капіталу ресурсом виробництва, фактором зростання його конкурентоспроможності. З огляду на інверсивність процесу створення ринкової системи в Україні, актуальним та важливим є досвід минулого. Вивчення становлення ринкової економіки в історичній ретроспективі сприятиме усвідомленню ролі людського капіталу та соціальних чинників загалом у забезпеченні соціально-економічного поступу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню підприємництва присвячено чимало праць вчених. Сутність, економічний зміст, умови виникнення та функціонування, форми організації й розвиток підприємництва, макроекономічне регулювання, мотивацію підприємницької діяльності досліджували вчені-економісти З.Варналій [3], С.Злупко, О.Стефанишин, Л.Швайка [13], В.Колот [16], В.Кредісов [17], С.Покропивний [24], В.Сизоненко [27] та ін. Академік НАН України В.Геєць [14] у національній доповіді «Капіталізація економіки України» проаналізував процес нагромадження людського капіталу як складової націо-

нального багатства. В.Близнюк [14] дослідила зміст категорії «людський капітал». О.Стефанишин [30], вивчаючи людський потенціал економіки України, розглядала людський капітал як результат реалізації людського потенціалу. В історичному дослідженні Т.Лазанської [18] відтворено урядову політику в галузі промислового будівництва, окремий розділ присвячено представникам українського підприємництва XIX ст. О.Піріг [23] оглядово висвітлила розвиток підприємництва в Україні кінця XVIII – початку XX ст. У дослідженні Д.Григорьєва [7] вивчено життєвий шлях та меценатську діяльність династії Харитоненків, у публікаціях О.Доніка [11], В.Ковалинського [15] – родини Терещенків. Проте проблемі нагромадження та втілення людського капіталу у підприємницькій діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. досі не присвячено спеціального наукового дослідження.

Мета статті – розкрити умови та спосіб втілення людського капіталу у підприємницькій діяльності на українських землях Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина XIX – початок XX ст.), визначити вплив цих процесів на розвиток ринкової економіки.

Виклад основного матеріалу. XIX століття стало для українських земель визначальним в економічному та національному розвитку. На цей історичний період припав процес формування української нації. І.Лисяк-Рудницький вказував на його повторюваність через попередню зміну соціальної структури суспільства, вважаючи передумовою українського державотворення [19, с.15]. Українське національне відродження стало часом формування державницького потенціалу української нації. Його чинниками були українські громадські організації, преса, видавничі установи, політичні партії. У практичній площині українське національне відродження передбачало піднесення свідомості, творення зрілої політики та високої культури, забезпечення економічного добробуту. Водночас із перебігом українського націєтворення завдяки контактам українських підприємців із Заходом відбувалося впровадження у господарство світових відкриттів, винаходів та організаційних нововведень. Це створювало умови для промислового перевороту, який в українських землях розгортався уповільненими темпами.

У світовій економіці після першої хвилі промислової революції – «революції пари», на початку 1870-х років започатковано другу хвилю – «революцію хімії». 1890-ті роки стали початком

третьої хвилі – «революції електрики і двигунів внутрішнього згорання» [25, с.118]. З огляду на це, навіть із значним запізненням, українські землі поглинали вже апробовані світові відкриття, позаяк підневільний статус у складі імперій був на заваді визнанню та впровадженню власних. При цьому, Англія, Франція, США, що вели перед у розвитку економіки, випереджали українські землі на сорок – п'ятдесят років. Натомість, роль сировинного придатка до російської та австрійської економік не завадила Україні зайняти друге місце як продуцентки цукру та зерна та третє – як постачальниці нафти на світовому ринку. Імперська казна поповнювалась за рахунок надходжень від експорту української продукції. Через підневільний статус українських земель Австро-Угорщина та Росія отримували надприбутки, що не повертались інвестиціями в українську економіку. Відповідні рейтинги та збагачення обом імперіям, не ставлячи цього за мету, забезпечили українські підприємці. Їхнім здобутком був розвиток традиційних і нових галузей виробництва.

Вивчаючи підприємницьку верству, простежимо процес її участі у формуванні та втіленні людського капіталу. Під «людським капіталом» розуміємо здобуті знання, здібності, навички, досвід, фах та кваліфікацію, які втілюються у творчості та беруть участь у сфері суспільного відтворення, сприяють створенню індивідуального та суспільного багатства. У XIX ст. накопичений підприємцями людський капітал став засобом реалізації людського потенціалу. Розвиток вмінь та здібностей, зростання господарської та соціальної активності українського народу, здобуття освіти європейського рівня в XIX ст. можна трактувати як накопичення людського потенціалу економічного розвитку, формування людського капіталу – основи технічного й соціального прогресу. Важливо відзначити, що первинне нагромадження капіталу, промисловий переворот, формування ринкового господарського середовища, зміни соціальної структури населення становили єдиний процес щодо якого людський капітал виступав водночас і умовою, і рушієм, і результатом.

У середині XIX ст. в умовах формування ринкової системи змінювалась соціальна структура суспільства, відновлювалась провідна верства. У західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. нове покоління світської інтелігенції вийшло із родин греко-католицьких священників. Політика «освіченого абсолютизму» в Австро-Угорській імперії визначила власність та освіту атрибу-

тами суспільного середовища, що складалось із заможної інтелігенції та освіченої буржуазії [34, с.338]. По скасуванню козацької старшини як станової групи у Слобідській Україні та на Запоріжжі, частину її зрівняли у правах з російським дворянством. Водночас кількість дворян у загальній чисельності населення підросійської України зменшувалась. Після виходу у 1861 р. царського маніфесту про скасування кріпосного права, селяни ставали вільними, проте малоземельними або безземельними, позиції дворянства були ослаблені. Зокрема, на Поділлі із 1,8 млн населення в 1862 р. дворяни становили 1,6% (0,021 млн – спадкові, 0,007 млн – особисті), селяни-власники – 60% (близько 1,1 млн осіб) [підраховано за: 29, с.10–11].

Підприємництвом в українських землях у XIX ст. займались заможні верстви населення, що мали стартовий капітал або ті, хто мав підприємницький хист. Середній клас у промисловості, як зауважував І.Гуржій, формувался із крамарів, купців, поміщиків, які перетворювались на заможну верхівку села, міських підприємців [9, с.10]. Відбувалась модернізація економічної системи, впроваджувались новітні технології західного зразка, що на декілька поколінь випереджали тогочасні вітчизняні здобутки та дозволяли пришвидшити економічний розвиток. Німецький вчений А.Каппелер вказував на те, що у Російській імперії у XIX ст., незважаючи на безліч зусиль, модернізація призводила до занепаду, головною причиною чого було постання модерних націй та масових національних рухів [8, с.X]. Панщина в західноукраїнських, кріпацтво в наддніпрянських й східноукраїнських землях уповільнювали темпи поширення машинної праці та здійснення модернізації виробництва.

Українська промисловість на західноукраїнських землях зазнала індустріалізації в економічній системі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії. В українських землях Російської імперії час початку промислового перевороту припав на момент завершення цього процесу в країнах Заходу та тривав впродовж 1830–1880-х років [21, с.63]. У 1860 р. підприємства фабрично-заводського типу становили у підросійській Україні до 15% від загального числа підприємств, виробляючи разом з великими мануфактурами основну частину промислової продукції [9, с.11]. Особливість впровадження машинної праці у виробництво в українських землях полягала у здійсненні процесу українськими підприємцями.

Визначена професором економічної та соціальної історії Лондонського університету Е.Гобсбаумом світова «доба капіталізму» припала на період 1848–1875 рр. [33]. У той час в українських землях обох імперій відбувалось активне формування ринкової системи. Критерієм суспільного статусу та соціально-економічної значущості на Київщині, Поділлі, Волині було землеволодіння. Оскільки до Першої світової війни ці регіони зберігали майже винятково аграрний характер, розвиток окремих галузей харчової промисловості там не супроводжувався активізацією видобувної промисловості та чорної металургії [2, с.22]. «Після реформи 1861 р. не спродували своїх земель власники великих латифундій, що самі проживали в Петербурзі або за кордоном. Не продавали її дрібні панки. Зате середні землевласники, – згадував Є.Чикаленко, – <...> масово почали спродувати свої землі Селянському банку та переїздити в міста, де могли жити з будинків, куплених на виручені за землю гроші, або на проценти з капіталу, або, продавши землі, будували акціонерним спілкам цукроварні» [36, с.284].

Волинська, Київська, Подільська губернії були переважно українськими за складом населення. Проте, частина земельної власності перебувала у польських магнатів, яких у середині 1860-х років замінили російські землевласники. Зокрема, у Васильківському повіті Київської губернії нараховувалось одинадцять землевласників, однак більшість земель перебувала в руках Браницьких [2, с.61]. Подібні випадки траплялись і в інших губерніях. Створення кількох земельних латифундій колишніми українськими селянами – засновниками династій цукровиробників Терещенків та Ханенків, не усунуло загальної переваги над польськими та російськими землевласниками. У 1914 р. ситуація змінилась: кількість маєтків російських дворян без політичного тиску зменшилась на 59%, польських землевласників – з 5/6 до 1/3 [2, с.77].

У Галичині великі землевласники спрямовували політичне та громадське життя. У 1889 р. у краї було понад 4,4 тис. польських поміщиків (з них понад 1,8 тис. дрібних), у той час як українці, що становили 88% населення краю, обезземелювались [1, с.69; 26, с.39]. У Буковині майже всі землі перебували у власності румунських поміщиків, незважаючи на те, що українці в краї склали 42% населення [26, с.56]. При цьому, в усіх українських землях сильними залишались позиції та вплив влади. Наприкінці

XIX ст. земля вважалась не тільки ознакою приналежності до дворянства, а й капіталістичним активом [2, с.12]. Понад усе прагнули мати власні наділи селяни, що забезпечувало їхню свободу та незалежність, а також підприємці, які розвивали власну справу.

Серед підприємців того часу найвідоміші прізвища Бобринських, Браницьких, Терещенків, Симиренків, Харитоненків, Щербатових, Яхненків. Вивчення біографій представників цих родин дозволяє створити соціальний портрет підприємницької верстви. Власною працею, а згодом завдяки залученню вільнонайманих робітників, українські підприємці нагромаджували капітал та інвестували його у розвиток галузей промисловості та сільського господарства. Поступово окремі з них зуміли викупити із кріпацтва власні родини (Симиренки, Яхненки), накопичували дрібну власність. Зароблені кошти вкладали в землі поблизу своїх маєтностей. Для налагодження власного виробництва підприємці спочатку запрошували іноземних фахівців, згодом навчали своїх дітей у найпрогресивніших вищих навчальних закладах світу за спеціальностями відповідними галузі їх підприємницьких зацікавлень. Залучення до роботи вільнонайманих працівників сприяло збільшенню прибутків та продуктивності праці. Впровадження новітніх технологій здешевлювало виробничий процес, збільшувало виробіток. З ініціативи українських підприємців розвивався транспорт. Середня верства збагачувалась, розвиваючи промислове виробництво, а у ньому – власну справу, виконуючи державне замовлення на забезпечення армії, надання транспортних послуг тощо. Неоціненний досвід організації та ведення власної справи створював архетип українського підприємця-власника XIX ст., який можна докладніше зрозуміти на прикладах представників підприємницької верстви.

Відомий промисловець і меценат І.Харитоненко народився на Сумщині у родині селянина-чумака. Орендуєчи перші цукрові заводи, він розбагатів та 1850 р. відкрив у Сумах власну справу. Підприємець виокремив виробництво цукру-піску від цукру-рафінаду. Впродовж 36 років І.Харитоненко збудував 22 рафінадних та 36 цукровопісочних підприємств з рафінадними відділеннями. Його Павлівський завод виробляв рафінад найвищої якості та входив у п'ятірку найбільших підприємств Російської імперії. І.Харитоненко став великим землевласником, заснував у Сумах торговий дім «І.Г.Харитоненко з сином» [7, с.18], який забезпечу-

вав цукром центральні та південні губернії Російської імперії, Сибір, Далекий Схід.

Інший відомий український підприємець М.Терещенко походив з козацько-міщанської родини, народився в Глухові, накопив капітал завдячуючи торгівлі зерном, перевезенню хліба до Криму, риби та солі до Глухова. Заробляв виконанням державних замовлень на постачання хліба та корабельного лісу для армії в роки російсько-турецької війни. Після реформ 1860-х років скуповував поміщицькі маєтки з цукроварнями та гуральнями на Волині, Київщині, Курщині, Чернігівщині. У 1870 р. родина Терещенків дістала дворянський титул. Товарообіг Товариства цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків у 1900 р. становив 12 млн крб. На початку ХХ ст. Терещенки стали найбільшими землевласниками Російської імперії, мали 11 цукрових заводів, 10 гуралень, водяні та парові млини, лісопилні, цегляний завод, суконну фабрику, соляне родовище. Вирощували зернові, цукровий буряк, лісові насадження (прибуток до 30 тис. крб щорічно). Селекцією цукрового буряку займалась спеціальна лабораторія, яка вибракувала коренеплоди з низьким вмістом (менше 15%) цукру. У веденні господарства на земельних угіддях Терещенків вдавались до сівозмін (від п'ятипільних до десятипільних), ефективно використовували добрива. У промисловому виробництві застосовувалася механізована праця робітників, цукрові заводи були електрифіковані [10].

Уроженець Городища Ф.Симиренко походив з покріпаченої козацької родини. Разом із своїм родичем К.Яхненком він орендував водяні млини між Городищем та Млієвом на річках Рось та Вільшанка, завдяки чому вони розбагатіли та викупили родини з кріпацтва, придбали у графа М.Воронцова в Городищі землю, збудували цукроварню (цукор видобували пресуванням). Згодом Ф.Симиренко вступив у гільдію купців. На початку 1840-х років створено торговий дім «Брати Яхненки – Симиренки». На зароблені кошти Ф.Симиренко вивчив синів Платона та Василя у Паризькому політехнічному інституті (кваліфікація – інженери-технологи з цукрового виробництва). Цукроварня в Городищі, не витримавши конкуренції з М.Воронцовим, збанкрутувала. Молодший син Симиренка Василь, завдячуючи власній фаховості, заробив у інших цукроварів та купив у с. Сидорівка на Київщині руїни старої державної цукроварні, яку відновив [36, с.259]. Обладнав підприємство машинами власного виробництва й один із

перших у Російській імперії запровадив виробництво пастили. Впродовж 1840-х років В.Симиренко віддавав одну десяту частину своїх прибутків на розвиток культури. Маючи до 80% кредиту, він «невпинною працею, умілістю та ощадністю <...> за багато років свого життя доробився маєтку, що оцінювали <...> 1915 року до десяти мільйонів карбованців» [36, с.260].

Український тип підприємця репрезентує уродженець Херсонщини Є.Чикаленко. Опанувавши агрономію у Харківському університеті, у другій половині 1880-х років він захопився господарством на дослідних полях Херсонщини у Перешорах, згодом купив маєток у Кононівці Полтавської губернії. Експериментував у науковій теорії господарства, займався «чорним паром» на власних полях, впроваджував на селянських; дослідницькими методами впродовж року в степу вирощував велику рогату худобу [36, с.340]. Є.Чикаленко, спілкуючись із селянами українською, давав зрозуміти їм, що вони «бачать перед собою українських панів» [36, с.192]. Він модернізував традиційне землеробство, залучав селян до оренди землі за умови збереження сівозмін. Для обробітку землі надавав своє знаряддя та насіння, продав селянам на пільгових умовах 250 десятин землі. Описав досвід обробітку землі в брошурах «Чорний пар», «Розмови про сільське господарство», «Як впорядкувати сільське господарство в полі», «Худоба», «Виноград», «Сад» [5, с.10–11].

Такі приклади становлення та самоствердження українських підприємців завдяки власним ідеям, хисту, освіті й важкій праці, були не поодинокими, характерними для багатьох галузей української промисловості. Зусиллями підприємців-подвижників у підросійській Україні у 1850-х роках розвивалися текстильна, шкіряна, салотопна, свічно-сальна, миловарна, фарфоро-фаянсова, скляна, залізобна, хімічна та інші галузі промисловості [6, с.22]. У Правобережній Україні капітал концентрувався у зерновому господарстві, млинарстві, винокурінні, буряківництві, цукровому виробництві, лісовому господарстві та торгівлі лісом. Розвиток чорної металургії в усіх трьох губерніях Правобережжя був незначним [2, с.235].

У 1860-х роках у Київській губернії працювало 206 заводів з виробітком понад 11 млн крб. З них 63 – були цукровими, 36 – шкіряними, 32 – цегляними, 12 – тютюновими, 11 – екіпажними, 10 – сальними тощо [31, с.137]. У Волинській губернії працювало 466 заводів і фабрик із виробітком 2,3 млн крб. З них 129 – були

шкіряними, працювали також: 51 цегельний, 46 суконних, 5 цукрових заводів [31, с.160]. У Подільській губернії функціонувало 216 заводів з виробітком близько 2 млн крб. З них 60 заводів були суконними, 30 цукровими, 26 цегляними [31, с.182].

Найпродуктивніша – цукрова промисловість стала однією із найрозвинутіших галузей харчової ще у першій половині XIX ст. У 1856–1857 рр. 58% із 376 цукрових заводів Російської імперії розміщувались в Україні [6, с.176]. Україна виробляла 4/5 (понад 80%) всієї цукрової продукції Російської імперії. Впродовж восьми – дев'яти років виробництво цукру зросло на 132% [6, с.179]. Найбільшою кількістю цукрових заводів з-поміж українських губерній Російської імперії у 1860–1861 рр. була у Київській – 74, Чернігівській – 66, Подільській – 32, Харківській – 31 [6, с.137].

У середині 1830-х – на початку 1880-х років у цукровій галузі відбулося технічне переоснащення [21, с.16]. Від невеликих за розміром з примітивною технікою виробництва «вогневих» цукроварень (згущення цукрового соку на вогні) із застосуванням сили тварин, ручної праці, розчленованістю технологічного процесу, відсутністю цілісної автоматизованої системи, відбувся перехід до «парових» (згущення соку парою при звичайному тискові та при розрідженні) [21, с.34]. Це здешевило виробництво цукру, але вимагало значних капіталовкладень та було під силу не всім власникам. Перший паровий пісково-рафінадний завод збудував 1843 р. у с. Ташлик Черкаського повіту Київської губернії торговий дім «Брати Яхненки-Симиренки» [9, с.22; 4, с.16]. Збудований за французькою технологією завод мав новітнє європейське обладнання з переробки буряка. На момент його відкриття торговий дім заснував 6 власних магазинів, налагодив торгівлю зерном, борошном, худобою, займався будівництвом млинів.

У 1846 р. торговий дім «Брати Яхненки-Симиренки» запустив машинобудівний завод у Млієві, який виготовив перші металеві пароплави та започаткував пароплавство на Дніпрі. Пароплави «Українець», «Ярослав Мудрий» курсували між Києвом та Кременчуком, доставляючи товари в села. На початку 1850-х років при цукрових заводах Бобринського у Смілі [21, с.36], Яхненка і Симиренка у Городищі вже працювали великі механічні підприємства (майстерні) з виробництва парових машин та повного комплексу машин і апаратів для парових цукрових заводів [21, с.40]. Впродовж якихось десяти років парові заводи витіснили вогневі. Цілковита реконструкція цукробурякової промисло-

вості завершилась у середині 1870-х років. Цукроварні з рук дрібних власників перейшли до акціонерних товариств, великих підприємців [21, с.43]. Найбільшими власниками цукрових заводів у Волинській губернії була родина Терещенків та граф І.Потоцький, у Київській губернії – родини Бобринських, Браницьких, Терещенків, графа А.Потоцького, у Подільській губернії – граф Ю.Браницький, товариство Строганових, у Харківській губернії – Торговий дім «І.Г.Харитоненко з сином», князь Б.Щербатов, Суханови, у Чернігівській губернії – товариство братів Терещенків, П.Харитоненко. Рафінадні заводи Бобринських працювали у Смілі, торгового дому «І.Г.Харитоненко з сином» у Харківській губернії, товариства братів Терещенків у Чернігівській губернії. При цьому, Бобринські, Харитоненки, Терещенки мали цукрові підприємства у власне російських губерніях імперії [див.: 12, с.854–860].

У 1887 р. засновано цукровий синдикат, до якого входило 203 із 224 цукрових підприємств [28, с. 209]. Створення синдикату зумовила криза надвиробництва у цукровій промисловості. Цукрозаводчики шляхом приватної згоди, щоб недопустити падіння цін на внутрішньому ринку, ввели нормування виробництва цукру кожного заводу. Це дозволило підтримувати ціни на цукор на рівні, який би задовольняв і виробників, і споживачів. Вимушений збитковий імпорту покривався за рахунок високих цін на внутрішньому ринку країни [7, с.26]. Цукрове виробництво у 1914–1915 рр. концентрувалось на Київщині (75 заводів), на Поділлі (52 заводи), у Харківській губернії (29 заводів). Це при 265 підприємствах в Україні. Зазначені губернії славились найбільшими площами засіву та збирання буряків, виробництва цукру [37, с.5].

Українські підприємці активно розвивали кредитну систему. Торгово-промислова фірма «Брати Яхненки і Симиренки» відкрила позичкову касу для селян, подібні каси працювали у маєтках Бобринських [4, с.16]. Кредитні заклади мали роди Браницьких, Сангушків. Завдяки цьому до початку 1860-х років українські підприємці стали найбільшими постачальниками на ринок збіжжя, коней, цукру, товарів цукропереробної галузі [4, с.38]. 1885 року з ініціативи І.Харитоненка в Сумах відкрито «Олександрівський селянський сільськогосподарський банк», метою якого стала допомога селянам у купівлі землі та поліпшенні господарства [7, с.23].

У 1890-х роках в Україні, як стверджував М.Слабченко, завершилась епоха високих цін. Через визначення золотовалютного стандарту основою забезпечення економічних систем європейських країн, в українських землях відбулось знецінення срібного карбованця на 33% його загальної вартості, змінилась структура внутрішнього ринку, впала ціна на хліб. Вкласти гроші в землю стало не вигідним, капітали перетікали в обробку промисловість. Поміщики запроваджували в обіг золото, різницю введення обігової валюти покривали дивідендами з промисловості, яка спиралась на золоту валюту [28, с.197]. Через нову кон'юнктуру ринку сільське господарство та галузі харчової промисловості перестали давати лівову частку прибутків. Галузі обробної промисловості знайшли іноземних інвесторів. У Подільській губернії вже у 1891–1892 рр. збитковим стало цукроваріння, винокуріння, суконне, цегляне виробництво, пивоваріння, прибутковими – крупоборошномельне та тютюнове виробництво [22, с.27]. Подібною ситуація була і в інших українських регіонах.

У 1890-х роках світові економічні лідери інвестували свої капітали у важку промисловість Російської імперії. Привабливим для інвесторів стало створення власних компаній та набуття акцій російських товариств. У місцевостях з високим рівнем концентрації промисловості і робочої сили така організація виробництва дозволяла іноземним акціонерам отримати достатньо високі дивіденди. Німеччина та Бельгія (провідний експортер цукру в Європі) вкладали капітал в утворені з наданням своїх останніх розробок і передових технологій акціонерні товариства. У якості партнера по бізнесу 17 іноземних представників взяли П.Харитоненка, який серед 28 засновників товариства «Сумські машинобудівельні майстерні», був його головним українським акціонером [7, с.38–39].

Наприкінці XIX ст. у пошуках великих дивідендів вітчизняний та іноземний капітал просувався на Донбас, вливаючись у пов'язані з державними замовленнями та забезпеченими дивідендами металургійні та вугільні підприємства. Металургійні заводи працювали поруч з вугільними копальнями. Вслід за капіталом у прибутковий вугільно-металургійний комплекс йшли працювати жителі сіл та міст. Зокрема, було засновано «Південно-Дніпровське металургійне товариство», яке маючи п'ятимільйонний капітал і нарощуючи обороти та потужності, у 1893–1894 рр. випла-

чувало в якості дивідендів 1 млн крб. 1899 року дивіденди склали 50% його основного капіталу [28, с.207].

У 1900 р. легалізував свою діяльність синдикат солепромисловців Донецького та Кримського районів. Монополізувавши торгівлю сіллю він зумовив зростання ціни у 3–5 разів. Водночас було започатковано залізничний та вугільний синдикати, з яких згодом сформувалися Продамет та Продвугіль [28, с.209]. У Галичині надприбутковою галуззю стала нафтова промисловість. Норма прибутку у галузі 1901 року становила понад 51%, 1912 року – 218%, 1914 року – 186%. У розвиток нафтової промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. інвестовано австрійський, бельгійський, голландський, німецький, французький капітали [20, с.71–72].

Розвиваючи українську економіку, розбагатілі українські підприємці частину прибутків інвестували у колекційні зібрання та меценатську діяльність. М.Терещенко сприяв відкриттю у Києві амбулаторної лікарні благодійного товариства, лікарні для робітників цесаревича Миколи, амбулаторії Маріїнської общини Червоного Хреста, низки благодійних установ. Значні пожертви давав М.Терещенко на будівництво у Києві політехнічного інституту, комерційного училища, чоловічої торгової школи, торгових класів [32, с.12]. П.Харитоненко врятував від розорення дворянський рід Тарновських, купивши за мільйон карбованців їх маєток Качанівку. Його коштом збудовано церкву святителя Тихона у с. Нижня Сироватка, Софійську церкву в Москві, Преображенську церкву та каплицю на честь Нерукотворного Спасу у с. Борки, Архангельсько-Михайлівський храм у слободі Мурафа Харківської губернії, облаштовано Олександрівську домову кам'яну церкву при Сумському реальному училищі тощо. П.Харитоненко за благодійність у 1899 р. отримав дворянський титул [див.: 7, с.42, 47, 56].

Платон Симиренко заклав у Млієві дендропарк, видав власним коштом «Кобзар» Т.Шевченка, безкоштовно поширював його серед селян, робітників, службовців цукрозаводів Київської губернії. В.Симиренко покривав п'ятидесяти-відсотковий дефіцит української газети «Рада» [36, с.260–261], журналів «Київська старовина», «Україна», запровадив податок із кожного пуду цукру на підготовку інженерів у Київській політехніці. На думку Є.Чикаленка, В.Симиренко був типом «найвидатнішого, найщирішого українця з-поміж так званих «буржуїв», який захоплював-

ся українською справою не тільки до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені». Власне майно, що оцінювалось до десяти мільйонів рублів, В.Симиренко заповів на українську справу. Комітет, що опікувався майном, зареєструвався як Товариство підмоги українській літературі, науці, штуці [36, с.259].

Донька підприємця Є.Чикаленка – Ганна згадувала, що їхня родина десять – п'ятнадцять років жила «під знаком щоденної української газети» [35, с.337]. Тому, коли українська громада вирішила видавати газету «Громадська думка», її батько асигнував 10 тис. крб, інший підприємець В.Симиренко – 5 тис. [36, с.328]. Бюджет газети складав 50 тис. крб, за рахунок передплатників покривали лише 20 тис. крб, решту інвестувала українська інтелігенція та підприємці [36, с.10]. Є.Чикаленко мав авторитет і пошану в широких колах української громадськості. 1918 року він був запрошений на посаду гетьмана Української держави, проте відмовився.

Практично всі українські підприємці були свого роду експериментаторами. У більшості, вони, розвиваючи власну справу, зуміли піднести не лише престиж своїх родин, а й стали рушіями розвитку ринкової економіки. Підняти себе з рівня кріпака до рівня вільного селянина, а потім мільйонера, завдячуючи власній наполегливій праці та ощадливості було під силу лише одиницям. Українські підприємці розвивали в українських землях торгівлю й кредитну систему, інвестували не лише у виробництво, а й у винахідництво, ведення експериментальних досліджень, впровадження їх результатів у сільське господарство та промисловість. Вони вкладали кошти в освіту, медицину, культуру й охорону праці, підвищення кваліфікації робітників, займались меценатською діяльністю.

Вихідці з цих родин у власних здобутках досить часто йшли далі від своїх батьків, ставали носіями соціально-відповідальної традиції підприємництва. Син І.Харитоненка – Павло заснував власну дослідницьку селекційну станцію (пріоритет – селекція насіння буряка) у селі Іванівка Охтирського повіту [7, с.37]. Онук М.Терещенка – Федір після закінчення у Франції авіаційного інституту став винахідником та авіаконструктором. У маєтку с. Червоного на Житомирщині у 1909 р. він організував аеропланну майстерню з аеродромом, де створив перший літальний апарат власної конструкції, конструював легкі літальні апарати (аероплани), літаки на замовлення військового відомства.

Останню конструкцію аероплану «Терещенко-7» виготовлено у 1916 р. у майстернях Київського політехнічного інституту [10]. Син Платона Симиренка – Левко та онук Володимир стали визначними помілологами, засновниками раціонального садівництва. Левко Симиренко мав найкращий в Російській імперії помілологічний розсадник, у якому була зібрана найбагатша в Європі помілологічна колекція. Володимир Симиренко вивів сорт яблук «Ренет Платона Симиренка». Розвиваючи та зміцнюючи підприємницькі традиції, українська промислова еліта спричинилася до нагромадження та втілення людського капіталу.

Висновки. Людський капітал українських підприємців став джерелом та ресурсом українського технічного, економічного, соціального прогресу. Нова верства зі своїми вміннями та здібностями стала мірилом та метою українського поступу. Накопичення, розвиток, втілення людського капіталу українськими підприємцями забезпечило розвиток промисловості та господарства, економічної інфраструктури, проникнення прогресивних технологій у виробництво, створення транспортної мережі, зростання продуктивності праці, нарощування українського національного багатства. Нагромадження українськими підприємцями людського капіталу передувало формуванню ринку, створенню оборотного капіталу. Підприємці своєю діяльністю прискорювали ринкові процеси, ставали учасниками формування внутрішнього ринку. Просування товарів та послуг українськими підприємцями на зовнішній ринок, дозволили зайняти Україні у другій половині ХІХ ст. друге місце як продуцентці зерна та виробленого з буряку цукру, третє місце за виробітком нафти на світових ринках. Розвиток українськими підприємцями промисловості й зовнішньої торгівлі забезпечили високі місця Російської та Австро-Угорської імперій у світовому економічному рейтингу, отримання надприбутків та водночас зміцнювали українську економіку й формували її «обличчя». Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Чикаленко та інші представники підприємницьких кіл були носіями людського капіталу, втілення якого відбувалось на власних виробничих потужностях, у створенні високої культури та економічного добробуту. Нагромаджений ними людський капітал був втілений у державницькому потенціалі України. З огляду зазначеного, доцільно вважати, що вивчення гуманістичних традицій ведення бізнесу, соціального вектору економічного розвитку та

впровадження їх у практиці стане основою миру та національної безпеки, утвердить національну державність в Україні.

1. Австро-Венгрія и ея славянскіе народы. – Б.г.: Типография Казанской амвросіевской женской пустыни, 1912. – 86 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк ; Інститут східноєвропейських досліджень. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
3. Варналій З. Основи підприємництва / З. Варналій. – 3-тє вид. – К. : Знання-прес, 2006. – 350 с.
4. Венгерська В. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII–XX ст.) / В. Венгерська ; НАНУ ; Інститут історії України. – К., 1997. – 44 с.
5. Винар Л., Верстюк В. Передмова / Л. Винар, В. Верстюк // Чикаленко Є.Х. Щоденник 1919–1920. – К. ; Нью-Йорк: В-во імені О. Теліги, 2005. – С. 7–14.
6. Воблый К. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР (До освобождения крестьян 1861 г.). – М. : Б. в., 1928. – 412 с.
7. Григорьев Д. Востребованные временем: Династия Харитоненко / Д. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.
8. Грицак Я. Передмова // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. – С. XI–XII.
9. Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кн. XVIII – перша половина XIX ст.) / І. Гуржій. – К. : Держ. в-во політичної літератури УРСР, 1958. – 158 с.
10. Династія Терещенків // Режим доступу : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/viznachn-storichn-osobistost/dinas-ya-tereshchenk-v>
11. Донік О. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
12. Ежегодникъ по сахарной промышленности Россійской имперіи за 1909–1910 г. / Сост. М. Толпыгинъ. – К. : Типография акционерного общества «Петръ Барскій въ Кіевъ», 1911. – 988 с., XXVI, 4 с.
13. Злупко С., Стефанишин О., Швайка Л. Підприємництво: основи, особливості, механізми / С. Злупко, О. Стефанишин, Л. Швайка ; МОНУ ; ЛНУ ім. І. Франка. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 370 с.
14. Капіталізація економіки України : наук. доп. / за ред. акад. НАНУ В.М. Гейця, д.е.н. А.А. Гриценка // Інститут економіки та прогнозування НАНУ. – К., 2007. – 220 с.

15. Ковалинський В. Семья Терещенко / В. Ковалинський. – К. : Преса України, 2003. – 383 с.
16. Колот В. Підприємництво / В. Колот. – К. : КНЕУ, 2003. – 160 с.
17. Кредісов В. Підприємництво в Україні: суть, типи та умови формування / В. Кредісов. – К. : Знання України, 2003. – 68 с.
18. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Б. в., 1999. – 282 с.
19. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: у 2-х т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 11–27.
20. Макаруч С. Этнонациональное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макаруч. – Львов : Вища школа, 1983. – 256 с.
21. Мельник Л. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л. Мельник ; КДУ імені Тараса Шевченка. – К., 1969. – 68 с.
22. Обзоръ Подольской губернии 1892. – Б. г., б. г. – 182 с.
23. Пиріг О. Історія підприємництва України / О. Пиріг. – К. : КНТЕУ, 2004. – 164 с.
24. Покропивний С. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність / С. Покропивний. – К., 1998. – 350 с.
25. Помян К. Європа та її нації / К. Помян ; пер. з фр. Я. Кравця. – Львів : Каменяр, 2003. – 169 с.
26. Пономаревъ В. Австро-Венгрія и ея славянскія народы / В. Пономаревъ. – Баку : Електротип «Труженикъ» А.А. Куинджи, 1915. – 60 с.
27. Сизоненко В. Підприємництво / В. Сизоненко. – К. : Вікар, 1999. – 438 с.
28. Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Слабченко. – Х. : Державне вид-во України, 1927. – Т. 2. – 280 с.
29. Статистическія свѣдѣнія о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – К.-Под. : Типография Губерн. Управления, 1865. – 72 с.
30. Стефанишин О. Людський потенціал економіки України / О. Стефанишин ; МОН України ; ЛНУ імені І. Франка. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 315 с.
31. Столпянский Н. Девять губерній Западно-Русскаго края в топографическомъ, геогностическомъ, статистическомъ, экономическомъ, этнографическомъ и историческомъ отношеніяхъ / Н. Столпянский. – Спб. : Тип. Гогенфельдига и Ко, 1866. – XVI с. (I паг.), 200 с. (II паг.).

32. Тростянский М. Русский филантропъ и его дѣянiя / М. Тростянский. – К. : Тп. С.В. Кульженко, 1909. – 16 с.
33. Хобсбаум Э. Век капитала 1848–1875 / Э. Хобсбаум. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 480 с.
34. Чепулис-Растенис Р. Формирование интеллигенции / Р. Чепулис-Растенис // Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М. : Наука, 1982. – С. 336–345.
35. Чикаленко Г. Матерiали до бiографiї Євгена Чикаленка / Г. Чикаленко // Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К. : Темпора, 2003. – С. 336–357.
36. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.
37. Чопівський І. Цукрова промисловість на Україні / І. Чопівський. – К. : Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1918. – 36 с.

Транслітерований список джерел

1. Avstro-Vengrija i eja slavjanskije narody. – B.g. : Tipografija Kazanskoj Amvrosievskoj zhenskoj Pustyni, 1912. – 86 s. [in Russian]
2. Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v socio-etnichnykh konfliktakh / D. Bovua ; per. na ukr. Z. Borysiuk ; Instytut shidnoievropeiskykh doslidzhen. – K. : Krytyka, 1998. – 336 s. [in Ukrainian]
3. Varnalii Z. Osnovy pidpriemnytstva / Z. Varnalii. – 3-tie vyd. – K. : Znannia-pres, 2006. – 350 s. [in Ukrainian]
4. Vengerska V. Formuvannia kredytno-bankivskoi systemy na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII–XX st.) / V. Vengerska ; NANU ; Instytut istorii Ukrainy. – K., 1997. – 44 s. [in Ukrainian]
5. Vynar L., Verstiuk V. Peredmova / L. Vynar, V. Verstiuk // Chykalenko Je.H. Shhodennyk 1919–1920. – K. ; N'iu-York : V-vo imeni O. Teligy, 2005. – S. 7–14. [in Ukrainian]
6. Voblyi K. Opyt istorii sveklo-sakharnoi promyshlennosti SSSR (Do osvobozhdeniya krest'yan 1861 g.). – M. : B. v., 1928. – 412 s. [in Russian]
7. Grigor'ev D. Vostrebovannye vremenem: Dinastiya Kharitonenko / D. Grigor'ev. – Sumy : RIO «AS-Media», 2003. – 72 s. [in Russian]
8. Grytsak Ya. Peredmova // Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad. – L'viv : Vyd-vo Ukrainskogo katolytskogo universytetu, 2005. – S. XI–XII [in Ukrainian]

9. Gurzhii I. Zarodzhennia robitnychogo klasu Ukrainy (kn. XVIII – persha polovyna XIX st.) / I. Gurzhii. – K. : Derzh. v-vo politychnoi literatury URSR, 1958. – 158 s. [in Ukrainian]
10. Dynastiia Tereshhenkiv // Rezhym dostupu : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/viznachn-storichn-osobistost/dinas-ya-tereshchenk-v> [in Ukrainian]
11. Donik O. Rodyna Tereshhenkiv v istorii dobrochynnosti / O. Donik. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 314 s. [in Ukrainian]
12. Ezhegodnik" po sakharnoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii za 1909–1910 g. / Sost. M. Tolpygin". – K. : Tipografiya aktsionernogo obshchestva «Petr" Barskii v" Kiev"», 1911. – 988 s., XXVI, 4 s. [in Russian]
13. Zlupko S., Stefanyshyn O., Shvaika L. Pidpriemnytstvo: osnovy, osoblyvosti, mehanizmy / S. Zlupko, O. Stefanyshyn, L. Shvaika ; MONU ; LNU im. I. Franka. – L. : LNU im. I. Franka, 2000. – 370 s. [in Ukrainian]
14. Kapitalizatsiia ekonomiky Ukrainy : nauk. dop. / za red. akad. NANU V.M. Geitsia, d.e.n. A.A. Grytsenka // Instytut ekonomiky ta prognozuvannia NANU. – K., 2007. – 220 s. [in Ukrainian]
15. Kovalins'kii V. Sem'ya Tereshchenko / V. Kovalins'kii. – K. : Presa Ukraïni, 2003. – 383 s. [in Russian]
16. Kolot V. Pidpriemnytstvo / V. Kolot. – K. : KNEU, 2003. – 160 s. [in Ukrainian]
17. Kredisov V. Pidpriemnytstvo v Ukraini: sut, typy ta umovy formuvannia / V. Kredisov. – K. : Znannia Ukrainy, 2003. – 68 s. [in Ukrainian]
18. Lazanska T. Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torgovo-promyslovoi statystyky XIX st.) / T. Lazanska ; NAN Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy. – K. : B. v., 1999. – 282 s. [in Ukrainian]
19. Lysiak-Rudnytskyi I. Formuvannia ukrainskogo narodu i natsii (Metodologichni zavvagy) / I. Lysiak-Rudnytskyi // Istorychni ese: u 2-h t. – K. : Osnovy, 1994. – T. 1. – S. 11–27 [in Ukrainian]
20. Makarchuk S. Etnonatsional'noe razvitie i natsional'nye otnosheniya na zapadnoukrainskikh zemlyakh v period imperializma / S. Makarchuk. – L'vov : Vyshcha shkola, 1983. – 256 s. [in Russian]
21. Melnyk L. Promyslovyi perevorot v Rosii i na Ukraini / L. Melnyk ; KDU imeni Tarasa Shevchenka. – K., 1969. – 68 s. [in Ukrainian]
22. Obzor" Podol'skoi gubernii 1892. – B. g., b. g. – 182 s. [in Russian]
23. Pyrig O. Istoriia pidpriemnytstva Ukrainy / O. Pyrig. – K. : KNTEU, 2004. – 164 s. [in Ukrainian]

24. Pokropyvnyi S. Pidpriemnytstvo: strategiiia, organizatsiia, efektyvnist / S. Pokropyvnyi. – K., 1998. – 350 s. [in Ukrainian]
25. Pomian K. Yevropa ta ii natsii / K. Pomian ; per. z fr. Ya. Kravtsia. – Lviv : Kameniar, 2003. – 169 s. [in Ukrainian]
26. Ponomarev V. Avstro-Vengriya i eya slavyanskiya narody / V. Ponomarev". – Baku : Elektrotip «Truzhenik» A.A. Kuindzhi, 1915. – 60 s. [in Russian]
27. Syzonenko V. Pidpriemnytstvo / V. Syzonenko. – K. : Vikar, 1999. – 438 s. [in Ukrainian]
28. Slabchenko M. Materiialy do ekonomichno-sotsiialnoi istorii Ukrainy XIX st. / M. Slabchenko. – Kh. : Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1927. – T. 2. – 280 s. [in Ukrainian]
29. Statisticheskaya sv"d"niya o Podol'skoi gubernii za 1862, 1863 i 1864 gody. – K.-Pod. : Tipografiya Gubern. Upravleniya, 1865. – 72 s. [in Russian]
30. Stefanyshyn O. Liudskiy potencial ekonomiky Ukrainy / O. Stefanyshyn ; MON Ukrainy ; LNU imeni I. Franka. – L. : VTs LNU im. I. Franka, 2006. – 315 s. [in Ukrainian]
31. Stolpyanskii N. Devyat' gubernii Zapadno-Russkago kraya v topograficheskom", geognosticheskom", statisticheskom", ekonomicheskom", etnograficheskom" i istoricheskom" otnosheniyakh" / N. Stolpyanskii. – Spb. : Tip. Gogenfel'diga i Ko, 1866. – XVI s. (I pag.), 200 s. (II pag.) [in Russian]
32. Trostyanskii M. Russkii filantrop" i ego deyaniya / M. Trostyanskii. – K. : Tp. S.V. Kul'zhenko, 1909. – 16 s. [in Russian]
33. Khobsbaum E. Vek kapitala 1848–1875 / E. Khobsbaum. – Rostov-na-Donu : Feniks, 1999. – 480 s. [in Russian]
34. Chepulis-Rastenis R. Formirovanie intelligentsii / R. Chepulis-Rastenis // Sotsial'naya struktura obshchestva v XIX v. Strany Tsentral'noi i Yugo-Vostochnoi Evropy. – M. : Nauka, 1982. – S. 336–345 [in Russian]
35. Chykalenko G. Materiialy do biografii Yevgena Chykalenka / G. Chykalenko // Chykalenko Ye. Spogady (1861–1907). – K. : Tempora, 2003. – S. 336–357 [in Ukrainian]
36. Chykalenko Ye. Spogady (1861–1907) / Ye. Chykalenko. – K. : Tempora, 2003. – 416 s. [in Ukrainian]
37. Chopivskiy I. Tsukrova promyslovisht na Ukraini / I. Chopivskiy. – K. : Drukarnia aktsionernogo tovarystva «Petro Barskyi», 1918. – 36 s. [in Ukrainian]

Одержано 14.05.2015 р.